

Peterburi ajalehes Pealinna Teataja 1910 järjeloona ilmunud O.K. (arvavasti tollane Uus-Estonia kooliõpetaja Otto Kõiv) ülevaatekirjutis (praeguses Türgis asuva) Karsi eestlastest. Taga-Kaukaasia: Kars: Uus-Estonia (Uue-Estonia). Karsi ümbruse loodus. Alaca Dağı (Aladsha). Karsi linn. Karsi jõgi (Karsa-Ashai). Vene küla. Armeenia küla. Saksa küla. Kreeka küla. Ararat. Uus-Estonia maade pindala ja jaotumine. Uus-Estonia elanike arv (282). Loomapidamine: lehmad. Põlluharimine (põhjalik kirjeldus): kündmine, põllutööriistad, rehepeks, pahmalaud. Veeolud. Uus-Estonia küla juurest voolav Margaradshi oja. Aedviljakasvatus. Küla aedviljapõldudele vee juhtumine. Armeenlased. Võivabrik. Uus-Estonia külakoosolekud. Koolimaja. Uue koolimaja ehitamise plaanid. Kooliealiste laste arv. Ühiskondliku ja seltsielu verevaesus. Laulukoor. Asunike päritolu mitmetest eri maakondadest. Digiteeris A. Aule, kirjaviis muutmata.

Pealinna Teataja (nr. 62), 21. august 1910, lk. 2

Uue-Estoniast.

(Karsi oblastis Tagakaukasias).

O. K.

Uue-Estonia küla asub wiis wersta Karsi linnast lõunapool, keset määratud orgu, ühe mäekünka õhtupoolsel küljel. Ümberringi silmapiirel sirutawad ennast walgete latwadega lumemäed sinawa lõunamaa taewa poole. Nende tipud on igawesti walged, nagu kannaks nad wanaduse halli krooni; madalal mäe külgede peal mühawad metsad, kuna all orus piirit lagendik ennast kirju tekina laiali laotab. Uue-Estonia küla, nagu juba öeldud, on keset lagendikku, lainesarnase künka nõlwakul, mis pika rõngana põhjast lõuna wenib ja peatselt üle terve lagendiku ulatab. Waade lagendikule Uue-Estonia küla juurest on kaunis waba. Weel wabam on ta Aladsha mäe otsast (гора Аладжа), mis 20 wersta Uue-Estoniast lõunapool seisab ja 8072 jalga kõrge on. See mägi on niiwõrd pikaldaste külgedega, et sinna 2½-tunnilise osawa ronimise järel otsa saab, kust siis terve lagendiku peale takistamata waadata wõib. 5. juunil sel aastal käisin seal otsas. Sellel ajal oli mäe otsas weel kaunis palju lund, nõnda et pika palawa ronimise järele üsna taewalik oli külma walge lume peal pikutada ja ümbrust silmitseda. Põhjapoolle waadates torkab kõige esiti Karsi linn silma. Oma madalate hommikumaa majade, kasarmute ja kindlustega, wenib ta kirju mao taoliselt igawesti porise weega jookswat Karsa-Ashai jõe kallast mööda ülespoole umbes 3 kuni 4 wersta pikkuselt. Tema kalju sisse raiutud kasarmud ja kiwist kindlused, õõnsaks uuristatud mäed ja sügawad kaitsekraawid; tema madalad müürid ja saladuslised seinad väikeste laskeaukudega akande esemel — jätawad rõhuwa tundmuse waataja rinda. Igalt poolt paistab elupõlgdus ja janu were järele; igalt poolt silmitsewad kiwirahnud, waatawad wastu mustawad müürid, mille taga häda, häwitust ja wiletsust walmistatakse. Nagu linn ise, nõnda on ka tema ümbrus õudne, elupõlgaw.

Maa kaljuline pind ei kannu midagi peale rohu. Ükski puu ei leia siin omale eluaset ja juhtub mõni kusagilt mujalt siia toodama, siis suigub ta warsti, ilma pikema wastupanemiseta surmale, ümbrust endist wiisi paljaks, kurwaks jättes. Poleks weel weikest Karsa-Ashai jõekest ka olnud, mille kallastel natukene elulõhna tunda on, siis oleks siin täieline surmariik, kus kuumus kaljusi kõrwetab ja waimusarnased warjud waikides liiguwad. Jõe kallastel kaswab mõni puu ja kidur põesas. Keset linna aruneb jõgi kaheks ja jätab oma arude wahele pisikese saarekese, kus metsroosi põesad ja lilled kunstlise kastmise ja suure harimise tõttu kaswawad. See on ainukene metsaga kaetud koht Karsi ümbruses, sellepärast seda siis ka linna „pargi” au sees peetakse. Mujal, kuhu silm waatab, on kas madal rohi ehk hallid kaljud — ükski puu ega põesas ei terwita siin silma. Karsi pealt waadet ära pöörates, jääb ta laia legendiku peale peatama. Kaugel silmapiiril, teisel pool legendiku äärt, tõusewad mäed taewa poole. Sinawas kauguses paistawad nad kui kangelased, teine teisest tugewam, kõrgem. Lumekroon peas ja rohelisted püksid jalgas, waatawad nad uhkesti alla madala legendiku poole, mille keskkohast wäike Karsa-Ashai jõeke oma porise weega, ussi kombel loogeldes lõunast põhjapoole niriseb. Siit ja sealt paistawad üksikud külad, mida nende madalate mullaonnide pärast ennem sipelgapesaks kui külaks wõib arwata.

Ma silmitsesin palja ja pikksilma abil, aga nägin ainult kolme küla: ühte sellepärast, et seal walge kirik on (tähendab Wene küla), teist sellepärast, et seal pika korstnaga sebiwabrik on (Armeni küla) ja kolmandat — et seal Europa moodi ehitused, katustega majad on (Saksa küla), kuna aga minu kaaslane, pärismaalane, terwelt 13 küla üles luges. Kauaaegse uurimise järel nägin mina wiimaks, et need külad tõesti olemas on, uid nii kaljurahnudega ühetaolised, et ma neid kuidagi küladeks ei wõinud nimetada. Kurwalt, nagu oma madalusest häbi tundes, kükitawad nad wirwendawas õhus, kuna kuum päike palawalt nende mullast katuseid kõrwetab. Lõunapoole waadates näeb silm sinawat Türgi piiri ja hommikupoolt waatab wana pühakirja Ararat oma kortsus kulmuga kaugele üle laia legendiku. Sinna mäe otsa paistab ka Uue-Estonia, niisama madal ja armetu, nagu teisedki külad. Majad, kõik kuni sealda ja koeraputkani on kiwist, kuid imestamise wäärt madalad, nõnda et natuke parem hüppaja ilma suurema waewata küla kõige kõrgema maja katusele hüppab, ilma et temal tarwis oleks käsa püksitaskust wälja wõtta. Mispärast nad nii madalad on, ei ole ma kuni tänini weel teada saanud. Kuid jõupuuduseks ei wõi seda küll arwata, sest kiwimaterjali on siin küllalt ja paar koormat mulda katuse jaoks natuke kõrgemale pilduda ei tarwitaks wist ka nõnda suurt jõudu, et seda teha ei wõiks.

Pealegi on asunduse majandusline seisukord kaunis rahuloldawal järjel.

Maad ülepea on meie küla jaoks 1778 tiinu, millest 973 tiinu head põllumaad on, 162 tiinu heinamaad ja 636 tiinu karjamaad. Hingede arw, kes praegu külas elawad ja maad tarwitawad, on 282. Nendele hingedele jaotatakse künni- ja heinamaad ühetaoliselt, sugu ja wanaduse peale waatamata, nõnda ära, et iga hing umbes 4 tiinu maad saab.

Karjamaa on ühine ja igaüks wõib niipalju loomi pidada, kui kellegi jõud jaksab. Et aga perekonnad mitte ühesuurused ei ole, siis on ka saadawate põllu- ja heinamaa-kruntide suurus mitmesugune, millel siis ka loomadepidamise wõimalus ära oleneb.

Põllumaa kõwaduse tõttu peab palju hobuseid ja härgasi pidama, nõnda et koguni suurt rõhku piimalehmade peale panna ei saa. Seda enam on seniajani põlluharimise peale rõhku pandud, olgugi et sagedased rahed mitmel aastal põllumehe haigutama jätawad. Maa, nagu öeldud, on kõwa ja tarwitab harimiseks suurt jõudu. Esiotsa, kui asunikud weel harjumata oliwad ja wana Eestimaa harkatradega põllule asusiwad, ei olnud, muidugi, lõikusest juttugi. Aga nüüd on asi selle poolest juba parem. Põllud saawad korralikult haritud ja jäetakse omalajal puhkama, sellepärast siis ka lõikus rahuloldaw. Keskmiselt annab külw nisust 10—12 seemet, kuna odra 15—25 seemet annab.

Maad kündes rakendawad eestlased 2—3 paari hobuseid suure „saksamaa” adra ette, kuna aga kohalikud elanikud omatehtud puuatradelega künnawad, mille ette nad 8—12 paari härgi wõi pühwlisi rakendawad.

Ma nägin ükskord, mägede külas käies, kuda 10 paari härgadega künti. Noh, hoia isa, seda tühja tööd ja ajawiitmist, mis seal näha oli.

Maailma pikk rong 10 härjast, üksteise taga, liigub waewalt nähtawalt edasi: üks härg mälestab mälu, teine torgib oma kaaslast sarwega, kolmas wahib kõõri tagasi, neljas astub tõsises mõttes, ilma et ta sugugi kaasa aitaks wedada, edasi. Ma waatasin seda tühja tööd ja tulin otsusele, et 2 paari hobustega seal kohas väga heasti wõiks künda ja kaks korda rohkem ära teha, kui nemad oma härgadega. Aga mine tee sa nendele selgeks, et see tõsi on.

Hoopis teistsugune lugu on eestlaste tööd waadates. Nemad künnawad suuremalt jaolt hobustega ja ikka 2—3 paariga. Et kõikidel peredel oma wäikuse poolest mitte wõimalik pole 3 paari hobuseid pidada, siis ühendawad paljud ennast künni ajaks ühte ja asi läheb jälle.

Põllutööriistadeks on uuema aja adra, niidumasinad ja rehad. Külwimasinaid weel ei ole, kuid juba tehtakse nende ostmisest juttu. Wedruäkkesi ja raudtrullisi ei tarwita meie maa — ta on isegi peenike must muld. Trulli asemel tarwitawad mõned koguni lauda, et aga äke jäljed tasaseks wedada ja sellega niidumasinale tasasemat teed teha. Rehepeksumasinaid meil ka pole, neid ei tarwitata sellepärast, et wiljapõhk kõik peeneks sõtkutakse ehk haganaks muudetakse, nagu külamehed ütlewad. Sõtkumine sünnib lausa taewa all — reheplatsil. Sõtkutakse selle jaoks tehtud riistapuuga — pahma-lauaga. See riistapuu tehtakse puust, umbes 1 süld lai ja 1½ sülda pikk. Pealmine pool on sile, kuna aga alumise poole sisse terawa äärtega pisikesed ränikiwid panakse, nõnda et nende terawad ääred ½ tolli laua seest wälja jääwad. Sellele riistapuule rakendatakse nüüd hobused ette, laotakse kiwid pealmise poole peale, istutakse ise otsa ja kihutatakse wilja peal reheplatsi mööda nii kaua, kuni terad peade seest wäljas ja kõik põhk haganateks muutub.

See töö on palju kergem, kui Eestimaal rehepeksmine, ja sünnib lausa taeva all, kuiwatamata wilja juures, mis mitte tolmu ei sünnita. Muidugi läheb töö jõudsasti siis, kui ilmad kuiwad on. Juhtub aga sügise vihmane olema, mis küll harva ette tuleb, siis on rehepeksmine waene, ja wilja läheb palju niiskuse läbi hukka.

Suwel ei ole meil millaski wihmarohkuse üle kaebamist, waid alati ümberpöördult — wihma saab wähe. Sagedasti on kuiwa suwe pärast wiljaikaldus, kuna aga wihma kunagi ülearu ei saa. Põlluwiljaga wõib weel toime saada; kui ta kewadel waraja maha saab tehtud ja mõni hoog wihma peale tuleb, siis on ikka midagi loota, aga hoopis ümberpöördult on lugu aiawiljadega: need waenlased ei taha kuidagi kuiwaga leppida.

Esiotsa, kui asunikud siinsete oludega harjunud ei olnud, oli asi hoopis täbar — ei saanud kuidagi kartohwli kasvatamisega joonde.

Keegi külamees rääkis mulle loo omast esimesest kartohwli panemisest: „Asusime siia”, algas ta „waatame, ilus mustamulla mäekink, natuke kiwine küll, aga mis sest, ega kartulas kiwi karda. Sellel ajal oli mul üks hobune, kellega ma Karsis, kindluse ehitamise juures, teenisin. Rakendasin teise oma tehtud harkadra ette (teistsuguseid polnud kuskilt saada, ega teadnudki meie, et neid ülepea tarwis on) ja hakkasime kündma. Sahk läks küll maa sisse, kuid esimese sammu peal hüppas ta wälja ja libises lokisedes maad mööda edasi. Sisse toppida polnud nüüd enam nii kerge, ja kuigi ta wiimaks maa sisse sai, siis ainult selleks, et esimesel silmapilgul jälle wälja hüpata. Pagana pihta, mõtlesin mina. Eestimaal olin kõige parem kündja terwes mõisas, alati pandi mind kartohwli wagusi ajama, sest et ma nad õigesti ajasin, aga nüüd, nüüd ei jõua sahka maa sees hoida. Wõtsin uuesti jõudu ja hakkasin, saagu mis saab, maad kündma. Hobuse soend hüples ja kakles: rebis rangid puruks, murdis aisa pooleks. „Mis sa sunniku setuga teed, kes ilmaski maad künnud pole” — mõtlesin ma iseeneses. Kuid wõitu ei jätnud: parandasin aisa ja rangid ära ja uuesti tööle. Tuhnisin nõndawiisi terve päewa, kus juures ma weel mitu korda sahka ja rangisi parandasin. Waatasin wiimaks oma töö peale ja nägin paar sülda nagu sea songitud maad. „Noh, aitab sellest küll,” ütlesin iseeneses, aga südames mõtlesin: „oleks ta sunnik natuke kergem, ma künnaks ikka weel.”

Pealinna Teataja (nr. 64), 28. august 1910, lk. 2

Ajasin waod sisse ja hakkasin kartohwli maha panema. Greeklased läksiwad mööda ja naersiwad. Keegi tähedas: „waat, kuhu ta kartulamaa leidis!” Ma aga mõtlesin täis iseteadwust, mis sina nüüd kartulast wõi kartulamaast tead. Panin maha ja ise naeratasin wana eidele, mine nüüd sina kodu ja hakka katald pesema, ma ootan siin natuke ja wiin sulle siis uusi kartulaid — meie oleme ju ekwatori ligidal, päris ekwatori all öeldakse wili paari tunniga walmis saama. Eit pesi küll katla puhtaks, kuna aga kartulad kaswamisega tegemistki ei teinud.

Mina aga ootasin. Ootasin kuu, ootasin teise, ootasin kolmanda kuu — kõik asjata. Kartohwliid ei pistnud ninagi maa seest välja. Hakkasin wiimaks waatama, mis seal õige on, kas nad maa alla kaswawad wõi. Kaewasin ühest kohast lahti ja nägin nüüd, et teised sunnikud ei mõtelnudki kaswamise peale, waid nad oliwad hoopis ära kuiwanud.

Nõnda selgus, et mäe peale kartohwli tegemisest midagi välja ei tule. Ühtlasi saime ka aru, et ilma kunstlise kastmiseta midagi ära teha ei ole. Muud midagi kui hakkasime abinõuu otsima, kuidas aiawilja jaoks kunstlist kastmist sisse seadida.

Lõunapoolt mägedest jookseb wäike ojake, mis meie küla otsas künkast alla niriseb ja heinamaad mööda laiali laguneb. Et wesi aga isegi madala heinamaa peal wähe kasu toob, siis wõtsime nõuks mäe külge mööda kraawi kaewata, ja sinna kohta, kust wesi alla jookseb, tammi ette teha, et wett nõndawiisi mäe külge mööda edasi jooksmata sundida.

Ja tõesti, ettewõttel olid head tagajärjed. Ehk küll töö raske oli, sest et enam kui werst maad oli tarwis kraawi ehitada — ma ütlen ehitada, sest et kraawi mäe külge peale ehitati, nõnda et alumine sein kiwidest ja mullawallist üles laoti, kuna ülmeine kõwa kiwi sisse raiuti, siiski olid tagajärjed head. Allapoole kraawi mäe küljele sai iga pere omale krundi, 100 sülda pikk ja 4 sülda lai. (Neid kruntisi ei wahetata ega mõõdeta mitte ümber nagu muud küla maad.) Krundid algawad heinamaa äärest ja lõpewad kraawi juures, otsaga wastu kraawi seistes. Iga krundi kohale kaewati alumisest seinast awaus läbi, mis kiwide ja mätastega kinni pandi. Saawad kartulad maha tehtud ja tuleb kuiw aeg kätte, siis läheb peremees ehk perenaine, teeb oma krundi otsast awause lahti, ja wesi woolab kartohwli wagusi mööda alla. Saab wett kartulatele küll, siis pannakse awaus kinni ja wesi jookseb jälle põllumaast ümber, alla heinamaale. Kuid harwa juhtub wett kraawis nii palju olema, et temale waba woli antakse heinamaale minna. Ikka ja alati on teda wähe, nõnda et perenaised sagedasti sellepärast riidlewad. Aga riid ei too wett sugugi juurde, ja asi on nõnda, et eespool olewate kruntide omanikud alati wett saawad, kuna tagapool olejad ootama peawad, sest niipea kui awaus lahti tehtakse, jookseb wesi ikka parema meelega mäest alla kui mäekülge mööda edasi.

Peale selle teeb eestlastele peawalu greeklaste küla, mis paar wersta mäe pool asub, kes ka omale kunstlise kastmise sisse seadsiwad. Et ojake nende külast enne läbi jookseb, siis wõtawad nad oma osa enne ära ja ainult ülejäädawa weega wõiwad eestlased oma tahtmist mööda talitada. Nõnda on siis wäike Margaradshi ojake siinsete greeklaste ja eestlaste elujooneks. Ja tema tähtsus nende kahe küla kohta on waist palju suurem, kui Wolga tähtsus terwe Wenemaa kohta.

Põllumaid kunstliselt kasta ei ole wõimalust, sest et nad kõrge koha peal seisawad. Pealegi ei ole selle jaoks kuskilt wett saada. Karsatshai on kaugel, niriseb oru põhja mööda nii madala weega, et seal isegi greeklaste pühwliid ujuda ei saa. Nõnda jäetakse siis põllumaad taewataadi hooleks. Kuid siiski tuleb mõnikord ka wihma

Seniajani on kõige rohkem rõhku põlluharimise peale pandud, kuid wiimasel ajal hakkab ka karjakaswatus edenema. Loomad on enamisti halli karwa mägede tõugu, kes ilma wasikata piima kätte ei anna. Nõnda on perenaised sunnitud kõik aasta wasikaid alal hoidma. Juhtub aga, et wasikas ära lõpeb, siis on ka lehmil piim „sarwes”, ja perenaine pühkigu suu puhtaks.

Pealinna Teataja (nr. 65), 1. september 1910, lk. 3

Muidu on need lehmad kasulikud: nad lepiwad lihtsa elukorraga ja annawad rammusat piima. Suwel ei sööda keegi loomasi kodus, waid nad peawad en-nast täiesti „oma leiwa peal” ülewal. Warajast hommikust kuini hilja õhtuni karjatatakse neid wäljas, kus nad kuuma päewa käes palju ära kaotawad. Sellegi peale waatamata toob keskmise headusega lehm suweks 50 rubla sisse. Küla piimatalitus on praegu kellegi Karsi linna armenlase käes, kes külas-se „wõiwabriku” asutas. Armenlane on siin sedasama mis Eestimaal juut; räägib aga keegi juudist, siis wõite omale isegi ettekujutada, missuguste hea-de tingimistega ta kaupleb. Külas maksab ta piima puudast 60 kop., kuna aga walmistehtud produktidest linna läheduse tõttu sellesama piima eest ümber kahe rubla saab. Sellepeale waadates wõiks palju rohkem kasu saada, kui pe-remehed omale koorelahutajad muretseks ehk ühispiimatalituse sisse seaks.

Kuid mingisugust ühendust, mingisugust kokkukõla ei ole külameeste keskel. Küla koosolekud on enam laada, kui külakoosoleku taolised, kus palju karju-takse, riieldakse, aga wähe korda saadetakse. Mõne päewa eest oli külakoos-olek, kus koolimaja ehitamise üle nõu peeti. Seniajani on kool sealauda taoli-ses onnis asunud. Et oma jõud selleks ei aita, tehti otsuseks abikassast 1000 rbl. abi paljuda.

Niikaua kui räägiti ja palwekirja kirjutati, olid kõik nõus, et tarwis paluda ja paluda, aga wiimaks, kui palwekirjale alla tuli kirjutada, siis tuli hirm peale: „aga kui wiimaks tagasi tuleb maksa, noh, waat siis on alles püksid!” Kaua-aegsete seletamist järel saiwad ometegi suuerm jagu aru, et sõna „kinkida” ja sõna „laenata” mitte üks ja seesama ei ole, ning edu auks kirjutasiwad enam kui 2/3 elanikkudest omad nimed palwekirjale alla. Paljud aga, asjast weelgi mitte arusaades, läksiwad sülitades ja sõimates kodu, ning ootawad hirmu ja wäristusega, millas „tuleb kaela” 1000 rubla. Praegu on koolimajaks (nagu juba öeldud) üks talumehe käest ostetud sawi põrandaga onn, kuhu kõige rohkem 23 last õppima mahub. Aga külas on praegu üle 40 kooliealise lapse. Mis peab siis nendest ülejäänudest saama?

Seda suurt tarwidust on juba mõne aasta eest üks ärksam külamees tunnud ja hakkanud sammusi koolimaja ehitamiseks tegema; kuid . . . saiwad ülesse neli seinu ja jäiwad waremetena seisma, tulewasele põlwele mälestuseks ja meeletuletuseks, kui rasked on esimesed sammud.

Kuda lugu oli, ei hakka ma siin jutustama, see wõtaks asjata palju ruumi, tä-hendan ainult, et ehitus niikaugale walmis oli, et tarwis oli weel 100 rbl. ära

kulutada ja ajakohane koolimaja oleks käes olnud, Kuid ettewõtja sai küla-wanema ametist lahti (tema aeg oli täis) ja järeltulija jättis asja katki.

Kui kooliwalitsuse poolt kindel käsk tuli, et kooliruumid peawad muretsetud saama, siis, selle asemel, et algatud tööd 100 rubla eest lõpetada, ostis küla praeguse putka ja maksis 300 rubla. See on ökonomia, mida rumalus ajab!

Kuda haridusline ja ühiskondline, nõnda on ka seltsline elu — kehwa, were-waene. Kui seltsisi nimetada, siis oleks nendest wist tähtsamad jooma- ja kaardimängu-selts, kuna mõned ajawiiteks ka laulukoorist osa wõtawad; kuid nii külmalt ja wastumeelselt, et mingisugust wõimalust ei ole täieliselt õpetada, ega ka laulusi ettekanda.

Millega seda mõtete ja tegude lahkuminekut seletada, ei ole ma weel enesele seniajani selgeks jõudnud teha. Wõib olla, on see lihtsalt wana Eesti jonn, wõib olla tuleb see ka sellest, et asunikud mitte ühe ümbruse mehed ei ole.

Siin on neid Wirust ja Wõrust, Läänest ja Luhast, Tallinnast ja Tartust. Siia põgenesiwad paljud neid, kellel kodumaal kodukolle kitsaks jäi, keda raudkull pesast wälja lükkas. Olgu, ma ei mõista kellegi peale kohut, kodukolle oli kitsas ja asumine wõersil wõttis aja ja jõu, naabrid tegiwad tüli ja linn oma lõbudega meelitas sinna, nõnda et eluraskus waimlised huwid waikima sundis.

Aga nüüd oleme ju sellest seisukorrast wäljas, majandus on, kui mitte heal, siis rahuloldawal järjel, naabruses on rahu; ja ehk küll linn endise koha peale jääb, wõib ka temastki lahti saada, kui püüe paremuse poole rinnus tärkab. Waatame siis edaspidi, ehk annab aeg arutust.